УДК 821 (477) (092)” 929 Ростовський

ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНІ ТВОРИ ДИМИТРІЯ РОСТОВСЬКОГО (ТУПТАЛА)

Савченко І.В., к. філол. н., доцент

Київський національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова

Димитрій Ростовський (Туптало) (1651-1709) увійшов у національну медієвістику та історію української і російської православних церков як автор найавторитетнішої агіографічної антології “Четьї-Мінеї”, що вперше з’явилася протягом 1689-1705 років у Києві. У ній колишній студент Києво-Могилянської колегії, відомий проповідник, знаний далеко поза межами України, настоятель багатьох славних монастирів, а наприкінці життя – митрополит Ростовський, Димитрій зібрав оповідання фактично про всіх шанованих православною церквою святих подвижників. Він виявив при цьому таку працездатність і вміння систематизувати та редагувати житійні тексти різних авторів, що пізніше Федір Титов писатиме: ”Те, що створено було в інших країнах і у інших народів цілими більш-менш численними колегіями вчених людей, у нас було виконано однією людиною і до того ж майже без усякої матеріальної підтримки з боку суспільства. Це міг зробити тільки … православний монах, який отримав освіту в такій школі, якою була в XVII в. Київська академія” [1, 218], а Олександр Пипін категорично заявлятиме, що “… для свого часу це була праця єдина у своєму роді, яку, без сумніву, не зміг би здійснити ніхто [підкреслення наше. - І.С.] з московських книжників” [2, 314].

За своєю природою Четьї – Мінеї, як збірник житійних текстів, були твором історіографічним. Не тільки тому, що об’єктом зображення в них виступав святий, якого треба було показати як реально існуючу особистість у конкретних історичних обставинах із констатацією часу життя та подвигу, з - хай і мінімальними! - але все ж коментарями про епоху. Агіограф робив усе для того, щоб переконати читача в реальності зображуваного, а для цього вдавався до створення “ілюзії достовірності”. Найважливіше ж те, що всяке житіє прагнуло розв’язати проблему взаємостосунків святого і світу в різні історичні періоди.

Починаючи роботу над антологією, Димитрій був уже добре відомий як письменник і проповідник. Його книга “Руно орошенное”, написана на замовлення Чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, була знана не тільки серед української православної аудиторії, але й користувалася популярністю в Московії. Однак перші літературні спроби Туптала-історіографа можна датувати ще 1668 роком, коли молодий чернець Київського Кирилівського монастиря починає писати “Діаріуш”. Цей твір не можна назвати власне щоденником, це скоріше нотатки про найважливіші події в житті Димитрія. Важливою для розуміння особистості Туптала є тематика щоденникових записів. Серед суто особистісних, із роздумами про минущість життя, переказом снів, Діарій містить інформацію й суспільно-політичного змісту. Це записи про народження царевича Іллі Федоровича та смерть царя Іоанна Олексійовича, про стосунки світської влади з церковними ієрархами тощо. Зацікавленість Димитрія окремим фактами світського життя зрозуміла, адже час його перебування в Кирилівському монастирі, коли він тільки починав працювати над Діарієм, збігся з періодом воєнного розпалу. Біля Києва безчинствували поляки, політичні амбіції яких підтримував Ян Собеський. Окрім того, в Україні протягом двох років господарювали турки. Архієпископ Чернігівський Лазар Баранович у листі до Симеона Полоцького від 1.11.1668 року, писав: **“Орды къ намъ нахлынули во множестве, и эта висящая над нами гроза пройдетъ ли такъ отъ насъ”** [3, 52]. А у травні 1669 року Йосип Нелюбович-Тукальський, звертаючись до Дем’яна Многогрішного, змушений визнати: **“Все монархи и окрестные панства въ згоде и покою, толко у насъ прикрый Марсъ, отъ заюшеня на крове устати не можетъ: а то все внутрыня невзгода”** [4, 277]. Навіть за високими монастирськими мурами не можна було сховатися від страшної житейської правди. І надалі, аж до 1703 року, яким датований останній запис Діарія, Димитрій буде фіксувати найзначніші, на його думку, суспільно-політичні події. Активна політична заангажованість, що сформувалася в Димитрія ще в юнацькі роки під впливом Мелетія Дзика, Лазаря Барановича, Йосипа Нелюбовича-Тукальського, виявлятиметься не лише у звичайних записах про той чи інший неординарний, на думку автора Діаріуша, факт суспільного життя, але й в усвідомленні того, що православна церква та її ієрархи не мають морального права стояти осторонь світського буття держави.

Інформація, яку Димитрій подає у своєму Діарії, дозволяє також виявити і найзначніших, найавторитетніших для української спільноти II половини XVII століття церковних діячів. З особливим пієтетом згадує Святитель імена Йоаникія Галятовського, Феодосія Гугуревича, Феодосія Углицького, Лазаря Барановича, якого в записі про його смерть називає **“великімъ столпомъ церковнымъ”** [5, 356].

Окремі ж факти тодішнього життя української православної церкви, зафіксовані Димитрієм, є підтвердженням думки про те, що на той час (80-90-і р.р. XVII ст.) українські ієрархи потрапляють у все більшу залежність від світських володарів, які починають не лише втручатися, але й контролювати їх діяльність. Так, як свідчить Діарій, серйозні кадрові зміни в керівництві української церкви відбуваються лише зі згоди та за активної участі гетьманів. Поїздка до Батурина, яку Димитрій здійснив у січні 1686 року разом з Варлаамом Ясинським, та аудієнція в Івана Самойловича завершилися прийняттям Тупталом ігуменства в Батуринському Крупицькому монастирі, від якого він наполегливо відмовлявся досить довго. Димитрій запише, що змушений погодитися **"по воле и указу властей духовныхъ и светскихъ** [підкреслення наше. – І.С.]**"** [5, 340].

Загалом Діарій Димитрія вирізняється серед численних подібних спроб не лише своїм церковно-історичним характером. Як резонно зазначає М.Корпанюк, "...Димитрій Туптало у своєму діаріуші традиційний жанр... урізноманітнює описами снів, листів, адресованих до друзів-ієрархів, подорожніми записками" [6, 87]. Власне, саме записи такого характеру дозволяють відчути не тільки дух XVII ст., але й побачити за ними самого автора, зрозуміти його емоційний стан. Особливо цікавими в цьому аспекті є два записи, датовані 10 серпня 1685 та жовтнем 1689 років. У цей час Туптало працював над першим томом Четьїв. Про те, наскільки ця робота захопила Димитрія, свідчать сторінки його щоденника, де він записує, що бачив святих уві сні, говорив з ними, вони допомогли йому визначитись з якимись сумнівними моментами оповіді. Так, видіння, зміст якого автор викладає 10 серпня 1685 року, пов'язане зі святою Варварою. Димитрій розповідає, що йому наснилося, ніби він приставлений в якійсь печері доглядати за нетлінними мощами святих, і, коли спробував перекласти мощі великомучениці Варвари в нову раку, свята постала перед ним як жива. Вона почала дорікати йому як за короткі, "римські", молитви, так і за те, що Димитрій вміщує її **"тело живое и весьма белое"** в **"убогую и обветшалую"** раку [5, 339]. Зрозуміло, що найвірогіднішим поясненням видіння Димитрія є виснажлива праця над Четьями (**"…за часъ или менше до заутрени, легъ отдохнуть не раздеваясь…"** [5, 343]) і постійний стан психічного перезбудження. Як стверджує Е. Нойманн, "...ті структури, які необхідні для цілісності всієї індивідуальної особистості, оживають у снах таким чином, щоб компенсувати однобокість усвідомленого життя" [7, 159]. Тож можна припустити, що уявна розмова автора, який навіть у короткі хвилини відпочинку не полишав внутрішньої роботи над житійними текстами, з Варварою викликана роздумами Димитрія про необхідність надання оповіді піднесеності і емоційності: **"началъ искати новой и богатейшей раки, въ которую бы переложить святыя мощи"** [5, 339].

У жовтні 1689 року Димитрій запише зміст видіння, яке було в нього в тому ж 1685 році, що й попереднє: з ним розмовлятиме святий мученик Орест, який докорятиме письменникові за те, що той не досить докладно описав його страждання, і навіть демонструватиме свої рани, про які Димитрій не написав [5, 343]. Маючи справу з величезним за обсягом житійним матеріалом, Димитрій, мабуть, весь час сумнівався у тому, чи інформація, яку він подає у своїх оповіданнях, є повною і достовірною.

Це ж видіння дозволяє зрозуміти ще одну проблему, з якою зіткнувся у роботі над Четьями Димитрій: ідентифікація святих, які мали однакові імена. Описуючи свої враження від розмови зі святим Орестом, Туптало згадує, що, слухаючи праведника, подумав: **"…кто сей есть Орестъ, не из числа ли пятичисленныхъ?"** [5, 343].

Діарій, побудований за класичним щоденниковим хронологічним принципом, може бути не лише важливим історичним документом доби, але й дозволяє скласти уявлення про особистість Димитрія, про коло близьких і шанованих ним людей, про творчу лабораторію Туптала-письменника.

Першою оприлюдненою історико-літературною працею Димитрія стане книга **"Чуда Пресвятои и Преблагословеннои Девы Маріи деючіися отъ образа еи чудотворного въ Монастыру св. славного Пророка Иліи Чернеговскомъ"**, видана в Новгороді-Сіверському в 1677 році (у всіх подальших виданнях (1683, 1689, 1691, 1696, 1697, 1702 (усі видані в Чернігові)) відома під назвою – "**Руно орошенное, пречистая и преблагословенная Дева Марія, или Чудеса образа пресвятыя Богородицы, бывшія в Монастире Ильинском Черниговском")** [•].

У своїй історичній праці автор робить спробу описати всі відомі на час укладання збірника чудеса від чернігівської ікони Божої Матері, що зберігалася в Іллінській обителі. У передмові до видання 1677 року Димитрій висловлює думку про необхідність обов'язкового запису всіх фактів чудотворення. Інакше вони, живучи лише в пам'яті простих віруючих, забуваються, а це, у свою чергу, аж ніяк не сприяє зміцненню православної віри. Надійшов час, на думку автора, усе записати, бо «якъ животъ такъ и память людская ест барзо коротка, и жадная речь на писме неподанная скоро з памяти людской

[•] Про цю працю Димитрія Ростовського див.: Савченко І.В. "Руно орошенное" Димитрія Туптала: до проблеми формування творчої лабораторії письменника // Сучасний погляд на літературу: Зб. наук. праць. – Вип. І. – К., 1999. – С.8-13; Савченко І.В. Чудеса від ікони Божої Матері Іллінської в літературній обробці Димитрія Ростовського (Туптала) // Сіверянський літопис. – 2000. - №2. – С.42-48.

выходитъ» [8, 2]. Мета ж автора полягає в тому, щоб "…до горачого к ней [Матері Божій. – І.С.] набожества роспалити" [8, 2].

Основний зміст книги становить опис чудес, що відбулися біля або за втручання образу Божої Матері. Димитрій Туптало прагне дати найвичерпнішу інформацію про обставини кожного факту чудотворення. У першому виданні книги 1677 року, яке вміщувало опис 22 чудес, 12 із них подаються з точним датуванням (або в тексті (3), або на маргінесах (9)). Також подається інформація про те, з якої місцевості, містечка чи селища походила людина, що стала свідком чи об'єктом акту чудотворення, називає імена і прізвища: дочка чернігівського бурмистра Павла Клевця Тетяна; дочка Марія Леонтія Полуботка з Батурина, "бунчукового войска єго царського Пресветлого Величества Запорозького" [8, 31]; "Пана Андрея Рачкевича,...рымского человека, на замку Чернеговскомъ, капітана Войска его Царского пресветлого величества, дщеръ в повитку..." [8, 22].

Окремі зауваження історичного характеру зустрічаємо на полях книги, у них Димитрій згадує події з життя православної общини Чернігова, зокрема про церкву Богородиці Єлецької, про соціальний статус окремих осіб, їх родинні стосунки. У 17-му чуді на полях подається додаткова інформація про Павла Домонтовича з Чернігова: виявляється, що його син був полковим суддею Війська Запорозького. Мабуть, це, на думку Димитрія, мусило додати авторитетності описові чуда. Автор прагне історичної достовірності, маючи на меті якомога переконливіше показати Божественну благодать, яку відчувають на собі не лише мешканці Іллінського монастиря, але і всі, хто мав потребу звернутися до Божої Матері зі своїми проблемами. Однак обсяг самих описів досить незначний. Для автора нецікаві жодні подробиці, окрім тих, які б вказували на достовірність події та обставини самого чуда.

Обсягом та інформацією суто історичного характеру серед загальної маси оповідань про чудеса від ікони Божої Матері виділяються два перших: про плач ікони та про набіг татар на Чернігів. Вони, на відміну від подальших, відзначаються досить великим обсягом та особливою точністю описів.

Як зазначає Димитрій, перше чудо відбулося в 1662 році, за царювання Олексія Михайловича, за Чернігівського архієпископа Лазаря Барановича та ігумена Іллінського монастиря Зосими Тишевича. Він докладно описує всі обставини чудовного явища, яке сталося "егда попущеніемъ Божіимъ за грехи наши… сарацины много весій окрестъ Чернигова попленища…" [8, 5]. Автор використовує опис самого чуда з метою настанови, своєрідної ілюстрації до роздумів про необхідність повернутися усім православним християнам до справ добрих. У шести (!) повчаннях, які вміщені відразу після розповіді про плач ікони Божої Матері, Димитрій порівнює горе звичайної людської матері, яка виглядає сина, що пішов у далеку дорогу, з горем Матері Божої, яка плаче, бо її земні діти захоплені злими справами і не хочуть навернутися до справ добрих. Автор закликає вирватися з гріховного полону: "Реставруймо Градъ нашъ душевный, встаньмо з упадку, направмося з зепсованя, з плененя свободемся, а пленяймо всякъ разум въ послушаніє Христово" [8, 8].

Докладність опису та широкі за обсягом повчання-розмірковування можна пояснити суттю самих чудес, які були спрямовані не на окремого віруючого, а на порятунок монастиря та цілого міста. Зрозуміло, що таке заступництво Божої Матері й мусило стати чи не найсерйознішим доказом святості Іллінської обителі, заради чого врешті й укладалося "Руно орошенноє".

Інтерес до творів історичного характеру не зникає в Димитрія й тоді, коли з волі російського царя Петра І, він був змушений у 1702 році очолити Ростовську митрополію і вступити в протиборство з російськими старообрядцями. Окрім роботи над Четьями-Мінеями, яку невпинно продовжує, Димитрій задумує зібрати історичні відомості про свою єпархію, що могло б стати доповненням до Міней. Спочатку він планував зробити це у вигляді зібрання житій святих Ростовської землі, у якому описував життя і діяння багатьох Ростовських єпископів, архієпископів, митрополитів, згадував і про події світської історії, зокрема про страждання, які випали на долю Ростова в часи Смути, про нашестя поляків на Ростов у 1609 році.

Робота над "ростовськими" Мінеями тривала й у 1704 році. Про це свідчить зокрема лист доченця Московського Чудового монастиря, коректора Московської типографії Феолога, у якому Димитрій веде розмову про святого Еквітія, консультується про правильне написання його імені, запитує: "Где положить его житіе?". Святитель просить Феолога проконсультуватися з цього приводу з отцями Каріоном Істоміним і Федором Полікарповим [9, 258]. У листі до Новгородського митрополита Йови, також датованому 1704 роком, Димитрій звертається з проханням знайти серед старих монастирських книг, якими славиться Новгород, потрібні йому житія преподобного Авраамія чудотворця, святих Леонтія та Якова, єпископів Ростовських, і вислати їх. Святитель робить спробу вивчити події давніх часів, коли Ростовська єпархія включала до свого складу Ростовську, Муромську та Устюзьку області, і показати, як ці події впливали на подальше церковне життя в Ростові. Він визначає, хто був першим єпископом у Ростові, відтворює генеалогію князів Ростовських і Владимирських, пише про вбивство Василя і Костянтина Ярославських та про чудеса від їх мощів, про князів Давида і Февронію Муромських, про святого Димитрія Устюзького.

До 1704 року належить і укладання чернетки збірника з алфавітом єретиків, твором про свободу церкви 1505 року, двома посланнями попам, подорожнім єрусалимським та ін. [10, 373].

У листі до тодішнього місцеблюстителя московського патріаршого престолу Стефана Яворського, датованому 15 березням 1706 року, Димитрій, хоча й пише, що "…времена нынешніе отнимаютъ разумъ и охоту къ книгописанію. Молчитъ ученіе во время шуму оружія" [5, 359], однак за велінням серця продовжує займається літературною працею. Він " вочевидь, любив авторство заради нього самого" [1, 206]. Свідченням цього можуть бути рядки з листа Димитрія до Стефана Яворського (від 4 грудня 1707 року), де Святитель, обговорюючи з другом власну "Хронологію", зауважує, що пише її не для друку, а виключно для себе: "…не съ темь намереніемъ пишется, дабы оной въ печать издать, но только для моего знанія…" [5, 357].

З 1707 року Святитель зосереджує свою діяльність на двох проблемах: розкол у єпархії й укладання Біблійного (Келійного) літопису ("Летопись, сказующую вкратце деянія от начала міробытія до рождества Христова, собранную из Божественнаго писанія, и из различныхъ хронографовъ и исторіографовъ Греческихъ, Славянскихъ, Римскихъ, Польскихъ, Єврейскихъ, и иныхъ"), який розглядається автором як засіб просвіти і виховання ("наставленія ради ближняго") за умови дорожнечі Біблії та її незначної розповсюдженості серед православних мирян, зокрема в Україні. Метою Димитрія було створення книги, у якій би подавався зв'язний виклад біблійної історії разом із тлумаченням окремих текстів отців церкви, а також ця книга мусила вміщувати моральні повчання. М.Остороумов характеризував "Келійний літопис" як "зведення біблійної історії з громадянською" [11, 3], котре поєднувало пояснення старозавітної історії з морально-етичними роздумами Димитрія з приводу сучасного йому життя Росії.

У Келійному літописі Святитель першим серед ієрархів православної церкви порушив питання хронологічної невідповідності у церковній історії: "…неправое у нашихъ держится леточисленіе, чего до сихъ поръ не хотятъ увидети и познати" [5, 357]. Щоб уникнути можливих помилок, автор розміщує інформацію за століттями, знімаючи цим проблему датування окремих подій; перед оповіддю про кожне століття вміщено хронологічну таблицю, в якій співставлено календарі за пасхаліями грецьких і західних письменників, а також вказано й на різницю між ними.

Димитрій визнавав, що старі церковні твори вже не задовольняли вимог сучасності. У Літописі автор, окрім біблійної історії, вмістив богословські тлумачення Святого Письма, моралізаторські замітки, сподіваючись, що його книга "иногда къ проповеди пригодится" [5, 360]. Внесення до книги проповідницького матеріалу пояснювалося також і бідністю самого історичного фактажу, який потребував пояснень. Недостатність історичних відомостей про давні часи Димитрій компенсував моральними роздумами, такі ж роздуми і повчання він вміщував і з приводу описуваних подій. Так, розповідаючи про життя прабатьків і вигнання їх з раю, за браком історично достовірного матеріалу в Біблії, автор вміщує слово про покаяння. Після розповіді про часи Сифа, коли почалися війни і нещастя, подається проповідь про війну як зло в людському суспільстві, як один із найбільших гріхів.

Стефан Яворський високо оцінив працю свого друга, у листі до Димитрія він писав: "вещь, воистину говорю, достойная всякой похвалы, исполненная нравоучительной пользы, и необходимая не только для нашей братіи, но и всякому…" [12, 544-545]. За умови, що Святитель устиг би закінчити роботу над цією працею, вона стала б єдиною біблійною історією в тодішній національній релігійній літературі•. М.Возняк зазначав: "… на такий твір не був здатний жоден московський книжник. Все-таки Літопис заміняв давній нудний Хронограф працею, опертою на широкім знанні Біблії, отців церкви, візантійських хроністів і новіших церковних письменників" [13, 599]. Різноманітність змісту ("смешалъ какъ горохъ съ капустою" [5, 360]), з приводу якої так потерпав і вибачався перед Стефаном Яворським Димитрій, однак не послабила інтересу читачів до книги. "Ніяка інша книга Димитрія не мала такого великого розповсюдження в народі, як ця" [14, 234].

Вивчення літературного доробку Димитрія Ростовського дозволяє з повним правом стверджувати, що серед його праць найбільша частина стосується історичної проблематики. Недаремно Іван Прижов писав, що Святитель "… все своє життя трудився над історією" [15, 34]. Однак історія, як світська, так і церковна, цікавила Димитрія не сама по собі, а як привід, поштовх до повчання, як один із найкращих засобів морального вдосконалення людини. Саме тому не варто шукати в історико-літературних творах Туптала абсолютної історичної конкретики чи достовірності, адже він не ставив за мету сповіщати про точні й строго перевірені факти, цікавою є спроба письменника переосмислити обставини реальної дійсності і дати їм морально-етичне тлумачення.

• Книга видавалася тричі: у 1784 році в Москві (без великодніх таблиць), у 1796 році в Санкт-Петербурзі (з великодніми таблицями, Житієм Димитрія та його заповітом) і ще раз у Москві – у 1800 році.

ЛІТЕРАТУРА

1. Титов Ф. Святитель Димитрий, митрополит Ростовский, бывший ученик Академии (1651-1709) // ТКДА. – 1909. - №10. – С.173-239.
2. Пыпин А. Последние времена Московской России // Вестник Европы. – 1894. - №11. – С.273-323.
3. Письма Лазаря Барановича. – Чернигов, 1865.
4. Черниговские губернские ведомости. – 1858. - №21. - С.71-80.
5. Ростовский Димитрий. Сочинения: В 3 ч.– М., 1805. – Ч.1.
6. Корпанюк М. Крайове та козацьке компілятивне літописання як історико-літературне явище. – К., 1997.
7. Нейманн Э. Искусство и время. // Юнг К., Нейманн Э. Психоанализ и искусство. – К., 1996. – С.153-195.
8. Ростовский Димитрий. Чуда пресвятой и преблагословенной Девы Марии. – Новгород - Северский, 1677.
9. Ярославские Епархиальные Ведомости. – 1873. - №33.
10. Шляпкин И. Святитель Димитрий Ростовский и его время (1651-1709). –СПб, 1891.
11. Остроумов Н. Святитель Димитрий Ростовский как архипастырь-миссионер. – Рязань, 1909.
12. ТКДА. – 1866. - №4.
13. Возняк М. Історія української літератури. – Кн.І. – Львів, 1992.
14. Попов М. Святитель Димитрий Ростовский и его труды. – СПб., 1910.
15. Прыжов И. Малороссия (Южная Русь) в истории ее литературы с XI по XVIII век. – Воронеж, 1869.